

Přehled dokumentace fyzického stavu historických fondů v Národní knihovně ČR

JAN NOVOTNÝ

ABSTRACT: Overview of the documentation of the physical condition of historical collections in the National Library of the CR

This paper gives a chronological overview of the photographic and written documentation in historic collections which are acquired in the National Library of the CR for restoration, conservation and protection of rare book collections. Basic differences in the documentation of historic book collections are recorded, from reformatting and access to the modern collection. Emphasis is placed on capturing different types of restoration documentation, in terms of development, ethical approach and systematic records. The basic criteria for restoration documentation, conservation surveys, specifics and peculiarities discovered during the surveys of collections in the National Library are described.

A large part is dedicated to Baroque spine finishings and scanning metal elements of bindings. On the basis of a comparison of quality documentation and analysis of historical sources, the period in which there was a systematic removal of metalworking and clips from the Clementinum's collections was completely respecified and more precisely determined. This finding is an interesting basis for further book research.

Documentation from the National Library's Archive forms a separate group, with photographic shots capturing the method of presentation and development of an ethical approach to the protection of the book collection. In conclusion, a number of cases of retrospective use of documentation on the physical condition of specimens from various time periods are described. As well as monitoring the remaining colour layers, an example is given comparing the condition of the *Codex Vyssegradensis* textile cover using a printed facsimile, and the problem of testing the effectiveness of formerly applied methods for deacidifying paper and conserving collagen materials are characterised.

KEY WORDS: restoration documentation, conservation survey, historical collections, photographic documentation, National Library Archive, Spine Baroque finishings, removing metal, Clementinum library

CONTACTS: PhDr. Jan Novotný, Národní knihovna ČR, Odbor ochrany knihovních fondů, Oddělení restaurování, Sodomkova 1146/2, 102 00 Praha 15; Jan.Novotny@nkp.cz

Úvod

Při určování časové hranice mezi historickými a novodobými knihovními fondy je třeba zohlednit fyzickou podstatu dokumentů, která úzce souvisí s rozvojem tiskařských a grafických technik v počátku 19. století¹ a se změnou technologie výroby nosného média – papíru. Ta je ovlivněna zejména vynálezem papírenského stroje v roce 1799 a jeho postupným zdokonalováním, kdy v roce 1820 začal být papírový pás dosoušen vyhřívaným měděným válcem.² Zvýšená produkce papíru vedla po roce 1845 ke změně výrobní suroviny –

¹ Do databáze *The Heritage of the Printed Book* (HPB) jsou podle pravidel Konsorcia evropských vědeckých knihoven (CERL) ukládány bibliografické záznamy ručně tištěných knih (Hand Press Book) až do roku 1830. Dostupné z: <http://www.cerl.org/resources/hpb/main>.

² František ZUMAN – Miroslav VYKYDAL – Josef KORDA, *Papír: historie řemesla a výrobní techniky*, Praha 1983, s. 151–154. Vyšlo jako příloha časopisu Papír a celulóza.

z hadroviny na dostupnější dřevovinu. Od roku 1874 byla dřevovina postupně nahrazována nejprve sulfitovou buničinou a v roce 1884 buničinou sulfátovou.³ V *Národní knihovně ČR* (dále NK ČR) je horní časová hranice historických fondů pro rukopisnou a tištěnou produkci vymezena rokem 1800⁴.

Obrázek 1: Degradace historického papíru vlivem mikrobiologické aktivity plísní (foto Archiv OR)

pláňů vést postupné zhoršování mechanických vlastností podložky až k jejímu úplnému rozpadu. Účelem reformátování historických fondů však není ve většině případů záchrana obsahové stránky primárního exempláře, tak jak je tomu u novodobých dokumentů v důsledku rozpadu kyselého papíru, ale především preventivní ochrana před poškozením nebo ztrátou. Používáním obrazové kopie namísto originálu se snižuje riziko poškození exempláře na minimum, omezením manipulace s originálem a vytvořením vhodných skladovacích podmínek se prodlužuje také jeho životnost.

Fotografická dokumentace vzácných knihovních exemplářů je od samého počátku zhotovována ke dvěma základním účelům – k prezentaci knihovních sbírek a k jejich ochraně. V Lidových novinách z roku 1939⁵ je uvedena krátká zpráva o zřízení fotografické laboratoře v Národní a univerzitní knihovně. Pro „vědecká studia historická, kulturně, literárně a výtvarně historická“ představuje využití „fotografických faksimilí“ vhodný a snadný způsob jak získat těžko dostupné, rukopisné a tištěné texty. Zároveň je poukázáno i na ochranu vzácných písemných památek – omezením manipulace při jejich zapůjčování. Postupné vybavování fotografické laboratoře, přičleněné k *Oddělení rukopisů a starých tisků*, bylo bohužel přerušeno válkou. Vzhledem k nákladnosti fotografických přístrojů pro reprodukci snímků na skleněné desky a svitkové filmy a nárokům na speciální obsluhu knihovny používaly externích fotografických služeb. Snímky nejvzácnějších knižních památek, nejčastěji iluminovaných rukopisů, pořídil fotograf přímo na místě.⁶

Teprve po roce 1950 vznikal v působnosti *Oddělení reprografických služeb* tehdejší *Státní knihovny ČSR* archiv negativů. Pro uživatele z okruhu badatelů a vědeckých pracovníků

³ F. ZUMAN, *Papír*, s. 108–115.

⁴ Podle §2 knihovního zákona č. 257/2001 Sb. se historickým fondem rozumí: „knihovní fond sestávající z knihovních dokumentů, které vznikly do roku 1860 nebo mají v daném oboru pro svou jedinečnost historickou hodnotu, popřípadě jiný knihovní fond mající zvláštní historickou a kulturní hodnotu, pokud byl takto vymezen ve statutu knihovny nebo v jiném právním předpisu“.

⁵ LIDOVÉ NOVINY 47, 1939, č. 150, s. 7.

⁶ Emma URBÁNKOVÁ, *Fotografování ve vědeckých knihovnách*, *Slovanská knihovněda* 6, 1947, s. 101–103.

byly od roku 1952 zhotovovány nejprve černobílé skleněné desky ve formátu 9 x 12 cm, 10 x 15 cm a 13 x 18 cm, od roku 1956 souběžně ploché filmy stejných formátů. Od počátku byly pečlivě vedeny evidenční sešity, pro každý typ negativu zvlášť, zaznamenáno bylo datum pořízení a počet snímků každého titulu. Do archivu byly zařazovány podle výběrových kritérií negativy pořízené z rukopisů, prvotisků, starých tisků a bohemikálních tisků vydaných před rokem 1860 uložených v NK ČR a v dalších institucích.⁷ Do *Archivu negativů NK ČR* byly v minulosti zahrnuty také černobílé mikrofilmy rukopisů a starých tisků, které jsou v současné době uloženy v *Archivu mikrofilmů NK ČR*. Mikrofilmy byly od roku 1952 zhotovovány v *Sektoru služeb a speciálních oddělení*.⁸ Pro zachycení barevných iluminací z nejvýznamnějších rukopisů NK ČR se používaly diapozitivy různých formátů, které se vyznačují poměrnou stálostí, vysokou kresebnou schopností a kvalitní interpretací barev. Barevné snímky z let 1976–1989 byly vyhotoveny externími fotografy pro publikační, masmediální a propagační účely.⁹

Na vzácné knihovní exempláře je důležité nahlížet jako na trojrozměrné artefakty, proto se při jejich reprodukování často zachycuje vazba.¹⁰ Ve sbírkách knihovny se nachází kromě tradičních knižních památek rovněž řada speciálních dokumentů – grafické jednolisty, skládané mapy, papýrové svitky, rukopisné zlomky, fragmenty tisků, archiválie nebo vzácné fotografie v rámech. Při fotografické dokumentaci je třeba vnímat tyto zdánlivě ploché dokumenty rovněž jako prostorové objekty a důkladně zachytit jejich povrchovou strukturu – např. reliéfní razítka, vergé síta, filigrány v papírové podložce, vrypy po pergamenickém noži, historické přelepy, přehyby nebo nanesené barevné vrstvy a zlacení. Vzácné knihovní exempláře vyžadují vždy individuální přístup, při jejich dokumentování jsou kladeny vyšší nároky na kvalitu obrazového záznamu. Pro badatelské a studijní účely je navíc z hlediska věrohodné reprodukce originálu důležité objektivně zachytit i barevnost předlohy, zvláště u iluminovaných rukopisů, kolorovaných grafických listů a zdobených historických vazeb.

Obrázek 2: Josef Vyskočil kontroluje spravení prasklých dřevěných desek technikou „motýlkování“, 10. 11. 1958 (foto ANK, fond Sbirka fotografií 1896–2005)

1. Dokumentace z restaurátorských zásahů

Národní knihovna ČR se ochranou sbírek, konzervací, restaurováním a preventivní ochranou fondů zabývá již od roku 1950, kdy zde byla založena *Ústřední konservační dílna*.

⁷ Do roku 1965 bylo zpracováno 7 191 snímků na skleněných deskách a 5 899 snímků na plochých filmech.

⁸ Do roku 1965 bylo zhotoveno 3 432 svitků mikrofilmu, z toho 2 532 svitků do Ø 38 mm a 750 svitků do Ø 56 mm (převzato z evidenčních sešitů *Oddělení reprografických služeb*).

⁹ Celkem 498 snímků na barevném inverzním filmu.

¹⁰ Pro účely prezentace muzejních a galerijních exponátů se již v řadě případů používá digitálně zpracovaná 3D animace, tato forma prezentace by nepochybně byla vhodná i pro některé unikátní knižní památky.

na státních vědeckých knihoven.¹¹ Dokumentace fyzického stavu vzácných exemplářů je v rozdílné formě od samého počátku nedílnou součástí komplexní ochrany fondů. Restaurátorské zásahy provedené do roku 1964 byly nejprve dokumentovány pouze na papírových štítcích, které bývají zpravidla vlepeny na předešlé knih nebo do ochranných obalů.¹²

Obrázek 3: Pergamenové listy rukopisu sign. XXIII G 92 impregnovány v roce 1934 želatinou nebo kopálovým lakem a potrháná folia podlepena japonským papírem (foto Archiv OR)

na individuální přístup ke knize jako celku, se snahou o maximální zachování umělecko-řemeslné a historické dokladové hodnoty restaurovaného exempláře, ve snaze o zavedení vzájemné spolupráce mezi restaurátorem, chemikem-technologem a historikem a konečně nutností zveřejňování získaných poznatků a výsledků odborné práce, se započala dynamicky rozvíjet exaktní podoba písemné a později fotografické restaurátorské dokumentace. Písemné záznamy o restaurátorském zásahu na papírových formulářích jsou v *Ústřední konservační dílně státních vědeckých knihoven* trvale vedeny od roku 1964.

Po prvním celostátním semináři *O konzervaci a restauraci historické knižní vazby* v roce 1976 byly pracovní skupinou restaurátorů vypracovány zásady individuálního přístupu při restaurování historické knižní vazby. Zdůrazněna byla spolupráce správce fondu a restaurátora, který při průzkumu exempláře vypracuje pracovní záměr a seznámí s ním příslušného správce sbírky. Podrobný záznam musí obsahovat pracovní postup a techniky, u použitých materiálů, přípravků a lepidel je vedle obchodního názvu produktu třeba uvést i jeho podrobné chemické složení. Zvláštní důraz se klade na písemnou a fotografickou dokumen-

V 50. a 60. letech docházelo během knihařských převazeb a mnohdy i při soudobých restaurátorských opravách k nenahraditelným ztrátám informací při odstraňování původních vazeb nebo jejich částí. Ve snaze o co nejdokonalejší funkčnost vazby z hlediska maximální ochrany „cenného“ textového obsahu, bývala původní vazební struktura nenávratně poničena. Na nutnost změny přístupu při „konzervaci“ historických knih upozornil již v roce 1961 Bohumil Nuska.¹³ Možná právě v souvislosti s větším důrazem

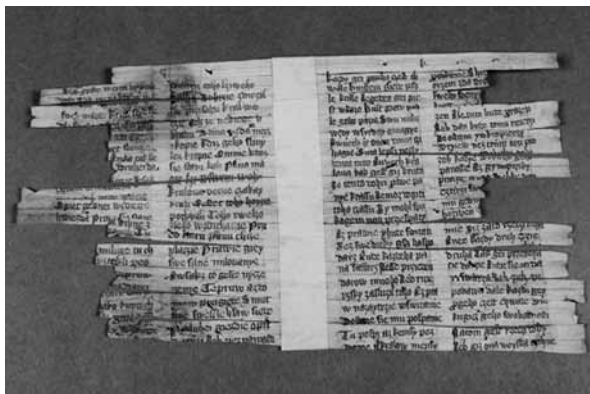
¹¹ V životopisné vzpomínce Tomáš VYSKOČIL, *Josef Vyskočil – sto let od narození*, *Knihařský Bulletin* 5, 1999, č. 2, s. 17–21 je uvedeno, že v roce 1948 byl Josef Vyskočil jmenován, na základě doporučení ředitele knihovny Národního muzea dr. M. Novotného, Ústředním konzervátorem a restaurátorem nad knižními fondy *Státních vědeckých knihoven* se sídlem v *Národní a univerzitní knihovně*. Od roku 1950 začal pracovat ve dvou místnostech podobných skladům, do roku 1958 Vyskočil restauroval za asistence knihaře Karla Schneidera většinu svazků. Po tomto roce nastoupili do dílny nově vyškolení odborníci z Průmyslové školy grafické, kde byla z popudu Vyskočila v roce 1954 otevřena speciální třída pro konzervátory a restaurátory historických vazeb a archiválií, ve které také externě učil konzervační techniky papíru.

¹² Na štítcích je zachyceno jméno restaurátora, rok zásahu, krátký popis fyzického stavu, případně stručná informace o použitém postupu nebo metodě. Taktó je dokumentována např. „konzervace“ Hradeckého rukopisu (sign. XXIII G 92) dokončená dne 4. 8. 1934 v Archivu hlavního města Prahy. Z doložených záznamů lze odvodit i obdobný postup celoplošného zpevňování japonským papírem pergamenových folií Mikulovského biblického sborníku (sign. XVII G 55), které bylo provedeno v roce 1933 ve stejné instituci.

¹³ Bohumil NUSKA, *Ochrana historické knižní vazby*, in: *Historická knižní vazba. Sborník příspěvků k dějinám vazby a k metodice ochrany historických knižních vazeb*, Liberec 1962, s. 66–75.

taci ve formě, tak jak ji známe doposud. Při konzervátorsko-restaurátorských pracích bývá zpravidla dokumentován původní fyzický stav exempláře, stav během odborného ošetření a po provedeném zásahu. Dokumentaci se doporučuje učinit součástí restaurovaného bloku, fixovat ji na zadní příděšti, objemnější má být součástí inventární jednotky restaurovaného exempláře.¹⁴

Tématem důležitosti pečlivého zaznamenání fyzického stavu knihovních exemplářů se již v roce 1983 zabýval přední český historik Ivan Hlaváček.¹⁵ Zlomky starších textů, které byly z různých důvodů informačně zastaralé, špatně čitelné, cenzurované nebo formálně nevyhovující dobovým estetickým požadavkům, bývají obvykle použity jako „makulatura“ při kaširování lepenkových desek, papírové výlepy pergamenových přebalů nebo na příděšti desek. Pergamenová folia ze staršího rukopisu, často

Obrázek 4: Fragменты сборника чешских эпических басен из XIV. столетия, пергаментовые проушки, использованные для укрепления обложек, вынутые из пергаментной рукописи I G 11 (фото Архив ОР)

přebarvená, bývala upotřebena na pokryv desek, rozřezaná fungovala jako křídélka, přelepy hřbetů, zpevňující proužky uprostřed složek nebo závěsy pečeti.¹⁶ Při snímání unikátních fragmentů rukopisných nebo tištěných zlomků na základě rozhodnutí kurátora je důležité nejen pečlivě zaznamenat údaje o jejich provenienci, ale i ponechat zprávu o sejmutí fragmentů na jejich původním místě pro další pomocněvědné využití. Na zlomcích, které jsou cenným zdrojem pro historické, filologické, paleografické a umělecko-řemeslné bádání, bývají často zachovány provenienční vlastnické vpisky, staré signatury a výjimečně dokonce exlibris.

Pro evidenci a systematické vedení dokumentace o fyzickém stavu historických exemplářů je důležitá spolupráce restaurátora a správce příslušné části knihovního fondu. To platí již od samotného požadavku na odborné ošetření, až po odevzdání kvalitně zpracované restaurátorské dokumentace a zařazení exempláře zpět na knihovní regál. Jediným identifikátorem dokumentačního záznamu je vždy reálná knihovní signatura primárního exempláře.¹⁷ V případě historických fondů *Oddělení rukopisů a starých tisků* zůstávají od

¹⁴ Radmila JIRÁŇOVÁ, *Zásada při konzervaci a restauraci historické knižní vazby*, in: IV. celostátní seminář restaurátorů a historiků. 12.–14. 5. 1981 Hřensko. Sborník příspěvků, Praha [1981], s. 52–59.

¹⁵ Ivan HLAVÁČEK, *Archivář a historik, zejména pomocněvědný historik, a konzervační praxe*, in: Pátý seminář restaurátorů a historiků. 2. část sborník, Strážnice 26.–28. 4. 1983, Praha [1983], s. 37–45.

¹⁶ Názorným příkladem může být sejmutí zlomků dvou odpustkových listiny ve prospěch boje proti Turkům tištěných na pergamentu, které byly nalezeny a vyjmuty ze čtyřsvazkové inkunábule knihovny františkánského kláštera v Chebu (sign. 1/42-1/45) a mají nově přidělené signatury. *Odpustková listina ve prospěch boje proti Turkům a obrany Kyperského království* z roku 1454 (sign. 1/45a) se zachovala v podobě tří fragmentů, které byly použity jako zpevňující křídélka krajních složek. Téměř úplně dochovaný exemplář *Odpustkové listiny ve prospěch boje proti Turkům* z roku 1488 (sign. 1/45b) byl složen ze čtyř svislých pruhů, užitých jako přelepy hřbetu knižního bloku.

¹⁷ Zajímavým dokladem systematicky vedené dokumentace může být záznam o restaurování prvotisku z roku 1964, kdy prvotisk označený sign. FK 43/2 byl uložen v interiérové knihovně Františkánského kláštera v Chebu, kterou NK ČR spravovala do roku 1968, poté bylo vedení fondu předáno muzeu v Chebu. V roce 2008 byly z klášterní knihovny státem odkoupeny nejcenější exempláře prvotisků a starých tisků z první poloviny 16. století, mezi těmito vzácnými exempláři se dostal znovu pod správu NK ČR výše označený prvotisk.

počátku 19. století knihovní signatury prakticky beze změny, v klasifikačním systému zavedeném v c.k. *Veřejné a univerzitní knihovně* Karlem Rafaelem Ungarem (1780–1807) došlo v průběhu 19. století pouze k záměně římského značení starých tisků (sign. I–LIV) za arabské a k vypuštění zkratky „MS“ u rukopisných signatur (sign. MS I–XVII).

Problém chybějícího signování však vykazuje řada svazků pořízených akvizicí nebo dosud nezpracované exempláře z rezervních fondů, u nichž chybí konkordance mezi původním značením a nově přidělenou signaturou. Restaurátorské záznamy jsou pak vedeny pod nesprávným označením, zavádějícím nebo triviálním názvem. Pokud dostane exemplář po restaurátorském nebo konzervačním zásahu nově přidělenou knihovní signaturu, je velmi obtížné jej dohledat.¹⁸ Dojde-li ke ztrátě vazeb mezi dokumentací fyzického stavu a originálem, je veškeré úsilí při jejím pořizování zmařeno!

Obrázek 5: Metoda štěpení papíru použita v roce 1988 u rukopisu *Labyrint světa a ráj srdce* (foto Archiv OR)

Fotografická dokumentace pro restaurátorské účely byla zhotovována od roku 1970 nejprve na černobílé svitkové filmy 6 x 6 cm a 6 x 9 cm, od roku 1984 souběžně na ploché filmy 9 x 11,5 cm a od roku 1991 na ploché filmy 13 x 18 cm, svitkové a ploché filmy se běžně používaly až do roku 1996. Na černobílých snímcích jsou pak zachyceny typologické prvky vazeb, specifické druhy poškození, historické opravy a další zajímavé údaje. Dokumentovány jsou rovněž technologické

postupy a konzervační metody (např. metody dolévání, štěpení a studené laminace papíru).

Jiří Vnouček ve svém příspěvku¹⁹ poukazuje na změnu etického přístupu a metodiky restaurátorských zásahů v posledních letech při ochraně vzácných památek. V minulosti se zájem badatelů zaměřoval na studium umělecko-řemeslného ztvárnění vazeb, zejména na výzdobu a dekorativní prvky vazby. V současnosti je věnována patřičná pozornost také problematice vazební struktury, konstrukčním a ochranným prvkům vazby a technologickým procesům při výrobě původních materiálů. Během restaurátorského zásahu, kterému se zcela nelze vyhnout v případě, že knihovní exemplář je ve velmi špatném stavu a ten vede k jeho dalšímu poškození, jsou pečlivě zaznamenávány všechny neobvyklosti a morfologické odlišnosti odkryté během rozebírání knižního bloku a vazby (např. historické opravy, původní struktura šití).

Z těchto důvodů byl kladen důraz na podrobnou fotografickou dokumentaci knihovního exempláře, od roku 1995 se pro tento účel uplatnily kvalitní černobílé 35 mm kinofilm,

¹⁸ Důležitost přesné evidence restaurátorských záznamů pod reálnou knihovní signaturou lze doložit na záznamu o restaurování rukopisu Teplá Cod. 43. Rukopis byl v roce 1992 pod tímto označením restaurován v NK ČR, neboť část rukopisného fondu (nejstarší kodexy Cod. 1–49) byla v knihovně deponovaná od 50. let. Po roce 1996 byl fond restituován zpět původním vlastníkům. V letech 2007–2008 byla státem vykoupena sbírka 1200 rukopisných kodexů z klášterní knihovny v Teplé, mezi nimi se do správy NK ČR dostal opět výše zmíněný rukopis, který má nyní nově přidělenou knihovní sign. Teplá MS b 23.

¹⁹ Jiří VNOUČEK, *Přístup restaurátora k restaurování vzácných památek*, in: IX. seminář restaurátorů a historiků. Referáty. Frenštát pod Radhoštěm - Trojanovice, 21.–23. září 1994, Praha 1997, s. 137–141.

v letech 1993–2002 byly výjimečně odzkoušeny kinofilmy barevné. Svými přednostmi je však předčily barevné diapozitivy, které se kromě dokumentace restaurátorských postupů úspěšně používaly při průzkumech iluminovaných rukopisů v letech 2000–2001. Veškeré klasické fotografické materiály však byly od roku 2000 postupně vytlačovány digitální technikou, focení na kinofilmy a barevné diapozitivy bylo zcela ukončeno v roce 2008.

2. Dokumentace z konzervátorských průzkumů

Metodice dokumentace a technice provádění průzkumu fyzického stavu sbírek je v *Oddělení restaurování NK ČR* dlouhodobě věnována velká pozornost. Cílem konzervátorských průzkumů je určení skutečného stavu jednotlivých exemplářů, na základě výsledků průzkumu se stanovují priority a preventivní opatření pro záchranu knihovního fondu, vyvíjí se nové konzervátorské metody.

V současné době dochází k posunu metodiky konzervátorských průzkumů v souvislosti s novými diagnostickými přístroji, průzkumy jsou více zaměřeny na kvalitativní hodnocení materiálové podstaty exemplářů. Výstupem instrumentálních analýz je pak řada makroskopických a mikroskopických snímků, výsledky spektrometrických měření jsou zaznamenány v podobě grafů (např. XRF a UV-VIS spektra). V posledních deseti letech se uplatňují tzv. „nedestruktivní“ spektroskopické metody při zviditelnění špatně čitelných textů, podmaleb a filigránů, fotografické snímky jsou pořizovány při různých vlnových délkách světelného záření. Samostatnou položku tvoří dokumentace z výstav a zápůjček, evidována jsou otevřená folia a délka jejich vystavení tak, aby se mezilo nadměrnému působení nežádoucích účinků světelné energie.

V oblasti konzervátorských průzkumů zaměřených na papí-

Obrázek 6: Na povrch dřevěných desek použit pergamen ze staršího rukopisu, hřbet potažen bílou usní a celek obarven do červena. Na hřbetě přetřeném olejovou barvou červeně napsána starší klementinská signatura Y.II.3 n. 64. Spony se nedochovaly. Uvolněné složky rukopisu sign. VIII F 2 uchyceny přes hřbet silnější polyesterovou nití (foto Archiv OR)

Obrázek7: Zviditelnění vybledlého inkoustu UV fluorescencí (foto autor)

rovou podložku jsou rozvíjeny metody vizualizace a techniky přesného zachycení filigránů. Podnět k systematické spolupráci a vzájemné „konzultaci“ pomocněvědných historiků a restaurátorů v oblasti studia filigránů, která by vedla k vytvoření centrální evidence zaznamenaných filigránů a k mapování jejich zastoupení v knihovních sbírkách, zazněl již v roce 1983 z úst zmiňovaného Ivana Hlaváčka.²⁰ Snaha o exaktní stanovení datace skupiny nejstarších českých prvotisků na základě rozboru filigránů byla realizována Kamilem Boldanem.²¹ Současná filigranologie využívá moderních metod radiografie a termografie ke zviditelňování filigránů.²² Obě metody opticky eliminují psaný nebo tištěný text a umožňují zobrazit samotné kontury papírenských značek.

Kromě fotografických technik se při dokumentaci filigránů využívá ještě technika tužkových obtahů (rubbing), jež nachází uplatnění zvláště v oblasti dekorativních prvků knižních vazeb při zachycení reliéfní výzdoby pokrývající hřbetu a desek, spon a kování. Praktickou aplikací této reprodukční techniky se podrobně zabýval Bohumil Nuska.²³ Technika tužkových obtahů je mnohdy výhodnější než fotografování, neboť zachytí detaily reliéfních prvků v původním měřítku, takto pořízené obtahy se pro účely databázového zpracování dále skenují a evidují. Po přiřazení shodných otisků slepotiskového nářadí (kolků, válečků a ploten) ke konkrétní knihařské dílně lze přesněji stanovit chronologické a místní určení vazby.²⁴

Vzájemná spolupráce chemika-technologa, restaurátora a historika se efektivně uplatnila v roce 2011–2012 ve specifickém průzkumu identických vydání inkunábulí, které byly delší dobu uloženy v odlišných podmínkách prostředí.²⁵ Cílem výzkumného úkolu bylo stanovit, do jaké míry se podílí prachové znečištění okolního prostředí na současném stavu historického papíru. Pro dosažení maximální objektivnosti byla vždy měřena totožná folia jednoho vydání, u nichž je předpoklad, že byl použit ruční papír stejného složení a kvality. Pro posouzení možných příčin poškození historického papíru vlivem prachu byla zaznamenána následující kritéria – původnost vazby (soudobá vazba, historická nebo novodobá převazba, restaurovaná kniha), typ vazby (měkká obalová vazba, tuhé desky) a dále funkčnost spon, poškození desek, prachové znečištění a kompaktnost bloku. U každého měřeného svazku byl pořízen fotografický snímek vazby a identifikační snímek příslušného folia. Pod jednu knihovní signaturu byly zahrnuty také výstupy měření fyzikálně-mechanických a chemických vlastností historického papíru, mikroskopické snímky analyzovaných míst a spektrální grafy pořízené zkušebními zařízeními SurveNIR.²⁶

²⁰ I. HLAVÁČEK, *Archivář a historik*, s. 37–45.

²¹ Kamil BOLDAN, *Filigranologie a datace nejstarších plzeňských tisků*, *Minulostí Západočeského kraje* 46, 2011, s. 28–59. Porovnáním soudobých filigránů bylo potvrzeno předatování počátku knihtisku v českých zemích, rok 1468 byl vyloučen jakožto datace první tištěné knihy.

²² Peter MEINLSCHMIDT – Volker MÄRGNER, *Advantages nad Disadvantages of Various Techniques for the Visualization of Watermarks*, *Restaurator* 30, 2009, No. 3, s. 222–243.

²³ Bohumil NUSKA, *Typologie českých renesančních vazeb*, in: *Historická knižní vazba: sborník příspěvků k dějinám vazby a k metodice ochrany historických knižních vazeb III–IV, 1964–1965*, Liberec 1965, s. 137–138.

²⁴ Kamil BOLDAN, *Einbanddatenbank a její využití při studiu knižních vazeb*, in: *Bibliotheca antiqua 2012. Sborník z 21. konference, 7.–8. listopadu 2012, Olomouc, Olomouc 2012*, s. 201–204. Dostupné z <http://www.vkol.cz/data/soubory/import/konf21/Bibliotheca%20Antiqua%202012-Boldan.pdf>.

²⁵ Průzkum byl realizován při řešení projektu NAKI *Metodika hodnocení vlivu kvality ovzduší na knihovní a archivní fondy (DF11P01OVV020, 2011–2015)*. Identická vydání inkunábulí jsou charakterizována identifikátorem bibliografického záznamu z mezinárodní databáze prvotisků ISTC (Incunabula Short Title Catalogue). Dostupné z: <http://www.bl.uk/catalogues/istc/>.

²⁶ Použitá metoda SurveNIR porovnává naměřená infračervená spektra (NIR) s obsáhlou knihovnou referenčních spekter, laboratorně analyzovaných a testovaných vzorků historických papírů, výsledkem je pak nedestruktivní vyhodnocení stupně degradace papíru.

3. Kritéria dokumentace fyzického stavu historických knihovních exemplářů

Při průzkumech historických knihovních exemplářů jsou dokumentovány další zvláštnosti a významné okolnosti, které přímo souvisejí s dějinami knižní kultury, se čtenářským zájmem o knihu, se způsobem užívání a uložení knižního artefaktu po řadu staletí. V knižním korpusu se již během výroby, listování a čtení ukládá značné množství informací. V bloku knihy lze mezi listy objevit zbytky potravy, rostliny, vlasy, chlupy, pylové částice, útržky ošacení apod. Podrobná analýza těchto nálezů může napomoci při studiu živo-

Obrázek 8: Vyřezané listy z měšťanského památníku Jana Aleše zv. Kompas sign. XVII F 60 způsobily poškození knižní vazby s ochrannými hranovými přehyby (foto Archiv OR)

ta našich předků.²⁷ K tomuto účelu bývají dokonce cenná i různá poškození knih – otisky po převázání několika svazků motouzem, přeložení nebo vyřezání listů apod. Do života knihy zasahuje také řada vnějších vlivů, mezi které patří cenzura, stěhování, požáry, povodně nebo krádeže. Takto např. horlivý a zbožný prefekt klementinské knihovny P. Chrystoph Miklis v duchu jezuitské morálky přeškrtoval v řeckých slovnících inkoustem překlady slov, která považoval za neslušná.²⁸ Současný stav vypovídá o frekvenci používání knihy, o zacházení s exemplářem v minulosti svědčí např. otlučené hrany, rohy nebo prasklé desky. Nerozřezané listy v bloku dokonce prozrazují, že kniha nebyla vůbec čtena.

Dokumentací vlastnické knižní proveniencí se v současné době zabývá také projekt PROVENIO,²⁹ jehož cílem je v elektronickém prostředí zpracovat a prostřednictvím současné reprodukční techniky podrobně zachytit stopy lidské činnosti v knižních artefaktech. Cenným pramenem hlubšího poznání života knihy a jejích vlastníků jsou různá supralibros, exlibris, razítka, majetnické vpisky, dedikace a marginálie, umístěné uvnitř knih, na vazbách nebo samostatných listcích.³⁰ Za povšimnutí stojí rovněž úpravy a převazby knih, přetřené hřbety a nápisy na ořízkách.

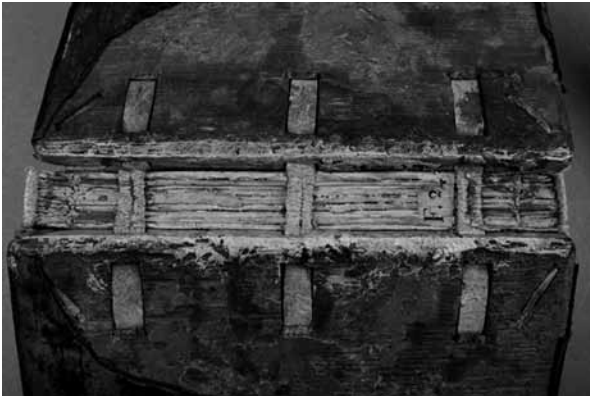
V roce 1727 byly knihovní fondy jezuitského řádu a kolejních knihoven umístěny do nově vybudovaného klementinského barokního sálu, který byl zařízen barokními knihovnickými skříněmi. Již zmiňovaný prefekt klementinské knihovny P. Chrystoph Miklis (1748–1757) knihy nově rozdělil a umístil svisle podle výšky do označených skříní. Přírůstky

²⁷ Jiří VNOUČEK, *Knihy v ohrožení: Lze restaurovat středověké knihy, aniž by došlo ke ztrátám informací?* in: VIII. seminář restaurátorů a historiků. Referáty. Železná Ruda – Špičák, 25.–27. června 1991, Praha 1992, s. 127–152.

²⁸ Zdeněk Václav TOBOLKA, *Národní a univerzitní knihovna v Praze, její vznik a vývoj. Počátky knihovny až do r. 1777*, ed. František Horák, Praha 1959, s. 48.

²⁹ PROVENIO: *Knihovna Národního muzea* [online]. Dostupné z: <http://www.provenio.net>.

³⁰ Názorným příkladem vlastnických proveniencí jsou barokní měšťanské a šlechtické památníky *album amicorum*, do kterých byly malovány erby s devízami, doplňovány citáty a příležitostné verše, pokažené listy byly z památníku zpravidla vyřezány a nové naopak vlepovány.

Obrázek 9: Natření odkrytého hřbetu rukopisu sign. VIII F 24 olejovou barvou (foto Archiv OR)

knih dával vázat do bílé vepřovice, hřbety svazků podle pravidel pro prefekta z roku 1705 opatřil v dolní části červenými signaturami, v horní části pak byl červenou olejovou barvou vyznačen autor a zkrácený název díla. Aby se od přírůstků nelišily ani starší hřbety svazků, nechal je podle soudobých estetických požadavků pravděpodobně v roce 1747 přetřít bílou olejovou barvou. Tímto opatřením docílil, že interiér barokní knihovny působil jednoduše. Natření bylo provedeno přímo i na

odkryté hřbety knih, a to v případě, že původní pokryv byl poškozen nebo se nedochoval. Podle knihovnického pomocníka Leopolda Johanna Scherschnika trvala tato úprava sedm let, tedy téměř celou dobu Miklisovy prefektury, a stála 268 zlatých³¹.

Po 23 letech od působení prefekta Miklise byl na místo prvního bibliotékaře dosazen Karel Rafael Ungar (1780–1807), který nebyl spokojen s prací svých předchůdců. Nedostatký spatřoval v systematickém uspořádání jednotlivých oborů v knihovně, rovněž mu vadilo, že hřbety knih byly natřeny bílou olejovou barvou a signatury na nich vyznačeny barvou červenou. „*Touto uniformitou ztrácí bibliotekář oporu pro paměť*“.³² Hřbet bývá ojediněle upraven také potažením bílé usně, jenž je naaplikovaná přímo na původní tříslučiněnou, a to i v případě polokožených vazeb. Tyto barokní úpravy vedou ke snížení flexibility vazby, tuhost knižního bloku bývá navíc umocněna silně překlíženým hřbetem, což způsobuje mechanické poškozování knižních vazeb při jejich otevírání.

Po zrušení jezuitského řádu v roce 1773 byla ke klementinské knihovně postupně připojeny knihovny ostatních jezuitských kolejí a rezidencí. V roce 1777 byla v Klementinu založena pražská c. k. *Věřejná a univerzitní knihovna*, ke které byla přiřčena majorátní knihovna hrabat Kinských a nová karolinská knihovna. V době josefínských reforem (1782–1789) knihovní sbírky rapidně narůstaly svozy klášterních knihoven a dary. Za bibliotekáře a později také ředitele Karla Rafaela Ungara byla knihovna zahlcena vzrůstajícím přílivem knih a trpěla nedostatkem místa.³³ Právě do tohoto období bylo přisuzováno systematické snímání mosazného kování a celých spon.³⁴

Avšak již za Miklisovy prefektury se klementinská knihovna rozrůstala, patřila mezi největší střeoevropské klášterní knihovny své doby, a trpěla taktéž nedostatkem místa. Chrystoph Miklis určil pevné umístění knih ve skříních³⁵ a oddělil rukopisy od tisků, zřejmě

³¹ Z. V. TOBOLKA, *Národní a univerzitní knihovna*, s. 56–57. Josef TRUHLÁŘ, *Dějiny bibliothéky Klementinské*, in: Osvěta. Listy pro rozhled v umění, vědě a politice 12, 1882, s. 6.

³² Marie PAVLÍKOVÁ, *Pražská univerzitní knihovna za správy K. R. Ungara*, in: Ročenka Univerzitní knihovny v Praze 1957, Praha 1958, s. 9.

³³ M. PAVLÍKOVÁ, *Pražská univerzitní knihovna*, s. 7–26.

³⁴ V soudobých archivních pramenech, ani odborných studiích se zatím nepodařilo nalézt o tomto razantním a poměrně masovém zásahu důležitý záznam. Srov. J. VNOUČEK, *Přístup*, s. 59–64.

³⁵ Skříně byly označeny velkým písmenem antikvy, police římskou číslicí a pořadí každého svazku určovala arabská číslice.

podle praxe dvorní knihovny ve Vídni. Jak již bylo uvedeno, z důvodů úspory místa byly svazky stavěny na výšku.³⁶ Při detailnějším prozkoumání fotografické dokumentace je u řady papírových a pergamenových rukopisů (např. sign. III B 8, III E 8, III E 11, III E 12, III E 21, IV D 7, IV E 7, IV E 20, IV H 20, V A 23, V B 4, V B 19, V C 7, VIII D 16, VIII F 22, VIII H 18, IX D 1, X F 9, X G 3, X G 11, X H 12, XIII F 2) patrné, že při roztržení bílé olejové barvy došlo k přetažení tahů štětce na obě desky. V místech, kde byly původně upevněny pukly a nárožní kování, jsou nyní zanechány stopy bílé barvy. Z tohoto lze usuzovat, že kovové prvky musely být odstraněny již před Miklisovými úpravami hřbetů, s největší pravděpodobností právě při svislém umístění svazků do nových barokních skříní! Miklisovi nástupci pak zřejmě pokračovali ve snímání kování a spon průběžně, při umístění nově zkatalogizovaných knih na regály nebo při novém uspořádání knihovnických sbírek.

Při manipulaci svazku na knihovnickém regálu docházelo k odření a poškrábání vzácného pokryvu od zbytků hřebů a kovových trnů, které zůstaly nevyjmuty v dřevěných deskách okolních svazků. Vzácným nálezem a cenným pramenem k morfologii ochranných prvků knižních vazeb může být zapomenutá pukla na deskách (sign. IV E 12). Po odstranění spon nebyla dále zajištěna ochranná funkce pevného sevření bloku, což zpravidla vedlo při uložení v nevhodných klimatických podmínkách k rozevírání a kroucení knižních desek, k deformacím bloku a dalším sekundárním poškozením. Dokumentována bývají také poškození způsobená špatným technologickým postupem při zpracování původních materiálů (činěním usní), povrchovou úpravou (mořením, barvením), dlouhodobým uložením v nevyhovujících podmínkách (deformace pergamenového přebalu, koroze kovových částí) nebo biologickým (hmyz, hlodavci) a mikrobiologickým napadením (plísně).

Obrázek 10: Pukly a spony rukopisu sign. III B 8 byly sejmuty, dochovala se pouze část horního řemínku. Purpurové barvená useň odřena od zbytků hřebů okolních svazků. Na hřbetě přetřené silnější vrstvou olejové barvy umístěna starší klementinská signatura Y.II.2 n. 32. Přední deska nadvkrát prasklá. Blok tvořen pravidelně poskládanými pergamenovými a papírovými listy, které se ve vlhkém prostředí slepily dohromady (foto Archiv OR)

4. Dokumentace z Archivu Národní knihovny

Většina fotografické dokumentace z *Archivu Národní knihovny* (dále ANK)³⁷ svým tematickým zaměřením názorně zachycuje „život“ fondu a vývoj etického přístupu k jeho ochraně. Retrospektivní formou je takto dokumentován způsob ukládání, manipulace, zpracování, vystavování, propagace a prezentace historických sbírek v minulosti. Na fotografických snímcích pořizovaných od počátku 20. století jsou zobrazeny depozitáře, trezoro-

³⁶ Z. V. TOBOLKA, *Národní a univerzitní knihovna*, s. 53–64.

³⁷ ANK, fond Sbirka fotografií 1896-2005

vé místnosti s nejvýznamnějšími sbírkami, výstavní a reprezentační prostory tehdejší *Státní knihovny ČSR*.

Velkou skupinu tvoří reportážní záběry pořizované od 50. let při významných kulturních a společenských akcích a zejména při interních výstavách, pořádaných v historických prostorech Klementina. Mezi významné společenské události patřily v 50.–70. letech návštěvy vládních zástupců a představitelů východního bloku. Při takovýchto „pracovních“ setkáních byly pochopitelně prezentovány nejvýznamnější knižní památky, uložené v trezorových místnostech. Ze získaných záběrů je možné odvodit, které významné knihovní exempláře byly nejčastěji středem zájmu.

Další část fotografické dokumentace uložené v ANK představují pracovní negativy a fotografie, od 70. let barevné, které byly zhotoveny pro publikační a propagační účely. Negativy byly využity při reprodukování knižní malby a vzácných tisků do obsáhlých odborných publikací a katalogů. Kromě těchto snímků lze ve sbírce fotografií nalézt také ojedinělou kolekci negativů vzácných vazeb, fotografie z konzervačních dílen z roku 1958 nebo černobílé negativy a fotokopie z osobního fondu Emmy Urbánkové³⁸, které byly upotřebeny při datování nejstaršího českého tisku, jako podklad pro paleografický a typografický rozbor písma.

Obrázek 11: Dr. Emma Urbánková ukazuje francouzskému velvyslanci dne 11. 5. 1970 nově vytištěné faksimile Výšehradského kodexu (foto ANK, fond Sbirka fotografií 1896-2005)

Zajímavým příkladem vizuálního zachycení trojrozměrného knihovního objektu jsou umělecké makety, které se ve vybraných institucích začaly zhotovovat od 80. let jako věrohodná náhrada vzácného originálu při konání dlouhodobých výstav, ve stálých expozicích nebo při propagaci nejžádanějších unikátů³⁹. K uměleckým maketám se pořizovaly podobně jako při restaurování písemné zprávy a fotografická dokumentace, které jsou též uloženy v ANK.⁴⁰ Vazba makety musela být pro dané účely plně funkční, proto nelze považovat výpovědní hodnotu maket z hlediska zachycení určitých typů poškození za relevantní, což je názorně doloženo také v závěru zprávy o zhotovení faksimile *Pasionálu abatyše Kunhuty*: „Oba listy jsem zapatinovala a napodobila jsem drobná poškození v malbě a rozmazání Kunhutina obličej. Roztržení kůže a vazby hřbetu knihy jsem nenapodobovala.“⁴¹

³⁸ ANK, fond Urbánková Emma [1909]-[1992].

³⁹ U rukopisných kodexů bylo řemeslně ztvárněno pouze faksimile nejvýznamnějšího dvoulistu, vložené do rozevřeného bloku makety.

⁴⁰ ANK, fond Státní knihovna ČSR Praha (1954) 1958–1990, Oddělení rukopisů a starých tisků.

⁴¹ Dagmar KAŠPAROVÁ, *Zpráva o zhotovení faksimile dvou stránek a makety rukopisu „Pasionál abatyše Kunhuty“*. Praha, 3. prosince 1987, s. 2. Interní materiál uložen v ANK.

5. Retrospektivní využití konzervátorské a restaurátorské dokumentace

Závěrem je možné konstatovat, že restaurátorská a konzervátorská dokumentace vedená po desetiletí je uceleným zdrojem informací o fyzickém stavu primárního fondu. Pořízené záznamy jsou důležité pro badatelské, vědecké a studijní účely, ať už z hlediska kodikologického, typologického nebo právě z důvodů ochrany knihovních sbírek. Dlouhodobě archivované záznamy o konkrétních metodách, postupech, použitých materiálech a chemických látkách jsou perspektivním základem pro případné ověřování efektivit dříve používaných konzervačních metod a restaurátorských zásahů, zkoumání nežádoucích účinků aplikovaných chemických látek. Z tohoto jedinečného zdroje informací je možné čerpat při studijně-rozborových analýzách nebo při vývoji nových technologických postupů.

Podle písemných a zvláště fotografických záznamů lze porovnávat současný fyzický stav exemplářů se stavem dříve dokumentovaným, důležité je přitom časové hledisko pořízení záznamu.⁴² Takto lze úspěšně k porovnání stavu textilního pokryvu *Vyšehradského kodexu* využít digitalizovaných reprodukcí tištěné faksimile z roku 1902⁴³ a úplného vydání tištěné faksimile z roku 1970⁴⁴ a obě porovnat s digitálním snímkem stavu současného. Konzistentně s vývojem nedestruktivních analytických metod průzkumu barevných vrstev je využíván diagnostický systém společnosti Laboratory Imaging, jehož součástí je specifický software LUCIA Forensic, jenž umožňuje porovnávání živého obrazu s referenčním obrazem nebo komparaci dvou a více fotografických záznamů navzájem. Metodou obrazové analýzy fotografické dokumentace z různých časových období byl exaktně prokázán úbytek barevné vrstvy u vybraných knižních miniatur. Je pravděpodobné, že k explicitně prokázanému poškození přispěl také zvýšený badatelský zájem o nejvzácnější iluminované rukopisy během posledních desetiletí, jejich časté půjčování, vystavování a reprodukování.

Kromě retrospektivního využití dokumentace při sledování úbytku barevných vrstev a postupující koroze psací podložky vlivem železagalových inkoustů, lze také zmínit problematiku odkyselování papíru a konzervace kolagenních materiálů. Ověřování účinnosti dříve aplikovaných metod odkyselování papíru bylo provedeno porovnáním aktuálně na-

Obrázek 12: Zadní deska Korunovačnického evangelistáře krále Vratislava (sign. XIV A 13) s nalepenou vzorovanou tkaninou, uprostřed přišita mandorla s postavou trůnícího Krista, zachycená v tištěném faksimile z roku 1902 (foto autor)

⁴² Jiří VNOUČEK, *Konzervátorský průzkum nejvzácnějších rukopisů uložených v Národní knihovně České republiky*, in: Národní knihovna. Knihovnická revue 9, 1998, s. 59–64.

⁴³ Ferdinand Josef LEHNER, *Česká škola malířská XI. věku I. Korunovačnický evangelistář krále Vratislava řečený Kodex vyšehradský*, Praha [1902].

⁴⁴ *Korunovačnický evangelistář Vratislava krále, řečený Kodex vyšehradský. Codex Vyšehradensis (1085)*, Praha 1970, (Editio Cimelia Bohemica, vol. 13). Úplné faksimilové vydání.

měřených hodnot pH papíru s hodnotami uvedenými ve *Zprávách o provedeném restaurátorském zásahu* z let 1964–1992. Zkoumána byla závislost změn kyselosti papíru na použitých odkyselovacích postupech a to během přirozeného stárnutí exemplářů ve standardních depozitních podmínkách. Údaje o použitých chemických látkách byly zpočátku do protokolů zaznamenány vzácně, z hlediska paradigmatu doby byla především evidována spotřeba materiálu a počet hodin strávených na jednotlivých pracovních úkonech. Od 70. let je podle dostupných údajů již možné chronologicky vymezit a podrobně určit konkrétní technologické postupy odkyselování papíru.⁴⁵

Záznamy o provedené konzervaci usňových vazeb, uložených převážně v Barokním sále NK ČR, jsou evidovány už od roku 1979, kdy byla do praxe zavedena nově vyvinutá technologie ošetření tříslučiněných usní. *Záznamy o provedené konzervaci bílých usňových a pergamenových vazeb* jsou vyplňovány od roku 1985 při praktickém užití dalšího konzervačního postupu.⁴⁶ Na papírových formulářích je pod reálnou knihovní signaturou dokumentován zpravidla stav vazby před konzervací, prostřednictvím základních kritérií jako je vzhled, barva, zdobení, poškození nebo pH povrchu. Zaznamenány jsou rovněž údaje o provedené aplikaci, použitých konzervačních činidlech a jejich množstvích. Údaje o stavu vazebních usně nebo pergamenu po povrchové konzervaci jsou významné z hlediska ověřování efektivity zásahu, při následně prováděných kontrolách jsou případné změny vyhodnoceny a k určitému datu opět zaneseny do formuláře.

Fotografická dokumentace se podobně jako u muzejních či galerijních předmětů používá také pro potřeby identifikace exempláře při jeho krádeži nebo poničení. Porušení vzácných historických vazeb nebo jejich částí může nastat přímo v důsledku živelných pohrom, v případě požáru bývá usňový pokryv nevratně poškozen. V minulém století byly knihy kompletně převazovány, jestliže knižní vazba neplnila svou přirozenou funkci, kvůli špatnému řemeslnému zpracování nebo poškození, ale i z estetických důvodů. Ve všech těchto případech může být užitečná podrobná dokumentace pořízená před poničením nebo ztrátou exempláře, ze které se dá eventuálně vycházet při jeho případné rekonstrukci nebo při vyhotovení fotomechanické faksimile.

⁴⁵ Zorka ULBRICHOVÁ, *Ověření vhodnosti restaurátorských postupů průzkumem zrestaurovaných knih*, *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků* 12, 1996, s. 182–187.

Zorka ULBRICHOVÁ, *Průzkum knih Národní knihovny České republiky restaurovaných v letech 1964–1992*, *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků* 13, 1997, s. 122–127.

⁴⁶ Na vývoji a zdokonalování obou technologií spolupracuje Národní knihovna ČR s Výzkumným ústavem kočedělným v Otrokovicích již od roku 1977.